

Ярослава Мельник

МОТИВИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА ТА ОСИПА ТУРЯНСЬКОГО

У 1925 році один із сучасників Івана Франка Степан Гаєвський, згадуючи про свою зустріч з поетом у дні війни, писав, що той не проявляв ніякого інтересу до ходу війни: „Він був уже зовсім хворий, нікуди не виходив, нічим не цікавився й ні з ким ніякого зв'язку не мав. Час був незвичайний. Йшла переоцінка цінностей, але Франко вже ніяк не реагував на те нове становище й на ті нові громадські настрої, що їх утворила всесвітня війна“¹ Однак свідчення цього автора про відчуженість Франка від сучасних подій коригуються споминами багатьох інших сучасників поета, його творами, головне віршами того періоду, коли „у краї нашому гуляв Марс той огнисто-червоний“, лейтмотивом яких стане віддзеркалення теми війни. Власне, саме тема подій воєнного часу життя, – 1914–1916 – порівняно з попередніми роками, стала значно розмаїтішою (Після 1908 року І. Франко тривалий час, аж до появи 1914 р. віршів на сучасну тему, матеріал для поетичної творчості черпав лише у книжних джерелах).²

¹ С. Гаєвський: *До характеристики Івана Франка*. „Життя і революція”, 1925, № 5, с. 107.

² Навесні 1908 року, хвороба, яка давно вже атакувала організм письменника, набрала вкрай загрозливих для життя форм. „Третій наш товариш, д. Франко, не буде вже нам більше товаришити, – писав 25 квітня 1908 р. В. Гнатюк М. Коцюбинському. – Він лежить тепер у санаторії для нервових хворих, і лікарі не роблять ніякої надії удержати його при життю. Коли ж би навіть сталося чудо, і його дотепер така сильна хлопська натура поборолала хворобу, то й тоді він для нас страчений як письменник, як першорядна духовна сила, бо лишив би ся калікою, нездатним уже до ніякої праці. Він хорий загалом на цілий ряд хоріб: на очах сильна застаріла трахома, якої він не лічив ніколи порядно, так що лікар дивується., що він досі не осліп, з нирок сходить ропа, а може вив'язатися ще щось гірше; обі руки паралізовані, що немож ними рушити, його годую служка, е ще інші дрібниці, але найважніше – се великі зміни мозкові, які можуть виликати смерть” (Див.: М. Коцюбинський: *Твори в 7 томах*, т. 6, Київ, 1975, с. 152). В останні роки І. Франко особливо страждав від надзвичайно болючих галюцинацій, за його словами, від „переслідування з боку ворожих духів”.

На 1914–1916 рр. припадає найбільший обсягом поетичний добробок Франка останніх років життя. Зумовлено це було також і тим, що якраз тоді у Франка трохи „розв'язалися“ руки, спаралізовані в 1908 р., і він міг писати самостійно, без допомоги секретаря. Коли знайомишся з творами Франка воєнного періоду, значна частина яких і досі зберігається в особистому архіві письменника в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України, на згадку приходиться одна з тогочасних публікацій у львівській газеті „Діло“ під заголовком *Пишімо щоденні записки* – заклик до читачів якнайточніше записувати, „як уявляється кожному ся війна з його становища, яке враження робить на нього, які почування і думки викликає в душі“.³ Гадаю, саме такий характер мають багато поезій І. Франка, у яких відбито його сприйняття війни. Сприйняття, за незначними винятками, не поета. Бо якраз в естетичному плані – найслабші відгуки Франка на конкретні події (*Сухий пень*, *Природа в Підбужи* та деякі інші великі за обсягом твори). У той час І. Франко теми для своїх віршів нерідко черпав із газетної хроніки, у тому числі кримінальної (*Дві пари змовників*), розповідей рідних та знайомих (*З Панасових оповідань*, *Три стирти*, *Пригода в Підбужи*), власних вражень і спостережень (*З великої війни*, *Ще не близько весна*). Прикметно, що окремі дослідники до останніх поезій І. Франка навіть не підходили з художніми критеріями. Так, на думку М. Деркач, передсмертні твори І. Франка, – „це вже тільки віршована проза“⁴ „... Ті вірші не визначалися властивою для автора в попередні роки яскравістю поетичних образів, але формою та смислом вони мали закінчене ціле, що мусило свідчити про нормальність думання автора в той час“, – писав про своєрідність творчого процесу І. Франка останніх років С. Гаєвський.⁵

Справді, переважна більшість поезії І. Франка воєнного періоду не позначена печаттю таланту. Дамокловим мечем тяжить над ними знак недуги їх творця. І на перший погляд, здається, неможливо поєднати їх з високолетніми творіннями Франкового поетичного генія кращих, щасливіших днів життя, з тими творами, які „на цілі століття залишаться невичерпною скарбницею найартистичніших зразків“.⁶ Однак, з другого боку, так важко беззастережно погодитися з думкою багатьох критиків про смерть І. Франка як поета в останні роки життя (К. Гриневичевої, М. Мочульського, С. Єфремова, П. Караманського, Л. Білецького). Останній, зокрема, у

³ *Пишімо щоденні записки*. „Діло“, 1914, № 108, 14 листопада.

⁴ М. Деркач: *Серед блокнотів і записок Івана Франка*. „Література і мистецтво“, 1941, № 5, с. 41.

⁵ С. Гаєвський: *До споминів про І. Франка*. „Нова громада“, 1924, кн. 35, с. 13.

⁶ Л. Білецький: *Хто такий Франко для українського народу* ЛНВ. – 1926, кн. 7–8, с. 231.

розвідці „Хто такий Франко для українського народу“ твердив, що відтоді, коли поет захворів, „він для української поезії вмер... Геніальний дух його не витримав тяжких фізичних болів, нервова система порушилася, і знеможений дух упав у прірву психічного катаклізму...“⁷ Подібні жорстокі присуди хочеться злагіднити тим, що й у смеркальні роки з-під пера І. Франка з'являються деякі прекрасні поезії, такі, наприклад, як: *Не алегорія, Зоні Юзичиньській, Во чоловічих благоволеніє*. Крім того, говорячи про рецепцію сучасниками останніх віршів Франка, не варто випускати з уваги й той момент, що дуже часто критики складали собі думку про творчість поета на схилі віку (її обсяг та естетичну вартість) без знання всієї його спадщини, оскільки багато поезій зберігалося і досі зберігається лише в рукописах. По-друге, для деяких – життя крізь призму безпосередніх особистих вражень (як правило, тяжких і болісних) від його постаті.

Вельми симптоматично також і те, що поезії, перейняті тривогою за долю України, у художньому плані найсильніші з усього, що написав Франко в той час. Чи не була таким могутнім імпульсом для хворого поета сама ідея? Провидіння Боже дарувало останню ласку творцеві, і в хвилини просвітління його помисли зверталися до вічної теми – теми України, її будучини. Смеркальні дні І. Франка освітлювала надія, що „велика війна, яку переживаємо тепер, принесе нам без порівняння більше хісна, ніж може принести шкоди“⁸

*Нехай же йде війна та своїм ходом,
Як повинь розгулявшись поверх поля,
Хай розраховується тут і труду свого плодом,
І кровію дітей своїх народ з народом,
Поки достигне плід – велика добра воля!*⁹

Поетова візія України, його мрії про власну державність не вкладалися у жодну модель тодішнього офіційного радянського літературознавства. Ідея здобуття Україною „високих брам державного життя“, які поет і сам так зятято, „каменіючи від праці“ (Д. Павличко), возводив ціле життя, з особливо виразною силою прозвучить у поезії *А ми з чим*, написаній 9 вересня 1915 р. Відповідаючи на запитання, з чим українська нація підходить до „брам державності“, і чи має вона на це історичне право, поет стверджує:

⁷ Там само.

⁸ І. Франко: *Зібр. творів у 50-ти томах*. Київ, 1986, т. 50, с. 434.

⁹ Там само, 1976, т. 3, с. 390.

*А, отже, і до нас покликання дійшло,
І ми стаєм до брам отих міцних
Із архи-каноном думок всіх визвольних,
Аби нікому кривди не було.¹⁰*

Чи не тому так довго впродовж десятиліть у радянському літературознавстві затаювалися поезії І. Франка 1914–1916 рр., так, „наче їх і не було?“. По-друге, основний пафос численних поезій І. Франка воєнної доби становить викриття „злобних“, „загребущих рук“ російського самодержавства, великодержавних претензій російського імперіалізму, розбою, який чинила російська адміністрація і армія в Галичині, прикриваючись месіанською ідеєю визволення якогось міфічного „руського народу Галиції“ (*Інвазія, Царські слова, Муж довір'я, Пригода в Підбужи, Донець – козак молодий, Два столівники*):

*Щоб Прикарпатська Русь ярма вже не носила
Я не пожалую солдатів мільонів,
Ні мільярд рублів. Хоч би кров прикрасила
Й сотні миль ваших там вулиць, ланів, загонів,
По сьому мусить бути. Росія мусить стать
Одна велика, рай чиновних і шпівонів.¹¹*

Невтішні обставини біографії І. Франка останніх років життя вплинули не лише на естетичну вартість його творів, вони значною мірою визначили її зміст, а також стиль. Гадаю, що віддзеркалення хвороби поета в його віршах у цьому останньому аспекті – це проблема, яка заслуговує на окреме спеціальне дослідження, можливо, навіть монографічного плану. Зараз торкнемось лише одного аспекту, а саме: ролі галюцинаційного елемента у структурі воєнних віршів І. Франка.

Насамперед відзначимо, що українські критики різних поколінь (М. Мочульський, Л. Білецький, А. Макаров) одноставні у визнанні І. Франка як одного з творців жанру візії в українській поезії. Що ж, достатньо лише згадати поему *Похорон*, сюжет якої цілком побудований на галюцинаційному елементі, низку поезій збірок *Мій Ізмарагд*, *Semper tiro*, окремі мотиви поем *Іван Вишенський*, *Мойсей*, *Терен у носі*, матеріалом для народження яких послужили візії, а також деякі прозові твори – повість *Великий шум*, оповідання *Неначе сон*, *Син Остапа*, щоб визнати за цими дослідниками абсолютну рацію. До речі, Л. Білецький також висловив дуже цікаву

¹⁰ І. Франко: *Збір. творів у 50-ти томах*. Київ, 1976, т. 3, с. 390.

¹¹ І. Франко: *Царські слова*. Там само, с. 51.

думку щодо генези такого вагомого місця візії в естетичній системі І. Франка. Він пов'язував появу цієї форми поезії у Франка з особливостями психофізичної структури його особистості: „Страждання і хвороба виделікатнюють нервову й усю духовну структуру Франка. І в останній добі його творчості (за Л. Білецьким – це кінець 90-х початок 900-х років – Я. М.) я відчуваю уже моменти епілептичного здегенерування найвищих скульптурних образів, картин метафоричного стилю, вся уява перебивається творчою уявою *містичного*, химерного чи примарного; наслідком таких уявно-творчих перебоїв у поезії І. Франка зв'являється нова форма – форма візії (...). Але ся прикмета поетичної творчості не лише не зменшила вартості його поетичних творів, а, навпаки, піднесла їх ще на вищий щабель, надала ідеям і образам поета ще глибшої перспективи – абстрактно емоціональної і містичної.¹²

У поетичній спадщині І. Франка 1914-1916 рр. зустрічаємо також немало мотивів і тем, навіяних візіями і сновидіннями. Нерідко поет навіть назвою того чи іншого твору вказує на джерело його сюжету. Наприклад: *Три сестри милосердя*, *Із моїх несонних візій чи Віщий сон*. Але в естетичному плані поміж згаданими вище творами І. Франка та його воєнними рефлексіями – глибочезна прірва. Мабуть, не менша, як між природою образних візій і справжніх галюцинацій, які без краю вимучували І. Франка в останні роки життя. Кошмарні сни, фантасмагоричні видіння, галюцинації (як вияв хвороби) породили в поезії І. Франка цього періоду багато страшних, моторошних сцен, натуралістичних описів смерті, які, далєбі, не мають нічого спільного з поезією. Це вже тільки документи недуги їх автора, його душевних і фізичних страждань.

І все ж навіть ті смеркальні вірші І. Франка, які належать до високої царини мистецтва, є неоціненними причинками для настроїв і переживань, його громадянської позиції.

Повість молодшого сучасника І. Франка Осипа Турянського *Поза межами болю*, написана 1917 року в таборі для військовополонених на італійському острові Ельбі, також про війну. Д-р філософії О. Турянський, мобілізований 1914 року до австрійської армії і відправлений на австро-сербський фронт, жахливі картини воєнного лихоліття пережив особисто. У 1915 році О. Турянський потрапив у полон. Узимку того ж року сербські війська, відступаючи, повели з собою в зимову стужу через гори, „шляхом смерті“, 60 000 полонених. Там, в Албанських горах, нетрях, з голоду, холоду й душевного болю загинуло 45 000 бранців“, – свідчив О. Турянський.¹³ Гину-

¹² Л. Білецький: *Хто такий Франко для українського народу*. ЛНВ, 1926, кн. 7–8, с. 231.

¹³ О. Турянський: *Поза межами болю*. Київ, 1989, с. 44.

ли полонені, гинули й сербські солдати. Десь далеко у хвості цього трагічного походу залишилось семеро приречених на смерть. Усі вони замерзли біля погаслого вогнища в гірській пустці. Чудом вижив лише один. Майбутній автор повісті-поєми *Поза межами болю* О. Турянський. „Нема ніякого сумніву, що воєнні переживання відбилися дуже сильно на фізичнім і духовнім стані Осипа Турянського, хоча одночасно завдяки ним він дав найкращу річ свого життя – повість *Поза межами болю*, – писала в некролозі на смерть письменника газета „Діло“.¹⁴

На долю книжки О. Турянського випало величезне визнання з боку критики – як своєї, так і чужоземної. „Ваш твір – це наймогутніша з відомих мені картин не тільки в нашій, а й у цілій європейській літературі. І змістом (ідейно) і формою він має прикмети новітнього, наскрізь європейського твору, і я певний того, що він здобуде право громадянства у всесвітнім письменстві“, – захоплено запевняв автора поет Петро Карманський, прочитавши книжку ще в рукописі.¹⁵ Такої ж високої думки про повість-поему маловідомого тоді українського письменника був німецький критик Роберт Плен: „В найшляхетнішому змаганні народів досягти й розділити твір, як автор *Поза межами болю*“, – вважав він.¹⁶ Вписуючи твір О. Турянського в широкий контекст європейської літератури, насамперед тогочасної воєнної прози, критики вибудували цілу низку бінарних опозицій, зокрема протиставляючи вихід О. Турянського (попри глибинний національний характер його твору) поза „вужько партійні, конфесійні й національно-расові ідеології“ „невдалому в'язанню матерніх почувань із вужько расовим шовінізмом“ бельгійського письменника Ані Віванті (роман *Vae victis*); майстерність цього митця у змалюванні психологічних глибин людської душі – „псевдореалістичному несмачному психоаналізу Андреева“ (роман *Червоний сміх*); гармонійність композиції *Поза межами болю* – „браку зовнішньої і внутрішньої архітектоники *Огню Барбюса*“; „овіяні духом промінної людяності й соняшної етики найжахливіші сцени болю й людського упадку“ в О. Турянського – „невмитому натуралізові“ Барбюса.¹⁷

На думку Р. Плена, поема О. Турянського „становить могутній, можна сказати, наймогутній протест проти війни з усіх творів, написаних на воєнному тлі“, хоча в ній і немає батальних сцен. За ви-

¹⁴ Осип Турянський. *Посмертна згадка*. „Діло“, 1933, 31 березня.

¹⁵ Див.: О. Турянський. *Поза межами болю: Картина з безодні*. Відень-Чікаго, 1921, с. XIV.

¹⁶ Р. Плен: *Естетично-критичні замітки до твору Осипа Турянського „Поза межами болю“*. // О. Турянський. *Поза межами болю: Картина з безодні*. Відень-Чікаго, 1921, с. II.

¹⁷ Там само. с. XLVI, XLVII, XVIII.

нятком однієї. „Ми проломали сербський фронт і сунули, як море, вперед, – розповідає Добровський, один із тих семи приречених на смерть. – На сто кроків переді мною бачу ось яку картину: на землі лежить сербський жовнір, а мій капрал б'є його обома руками раз у раз у лице. Підхожу близько й вижу, що серб уже давно мертвий. Розлючений кричу до свого капрала:

– За що ти б'єш у лице трупа?

– За те, – каже він, – що ця сербська собака не має ні сотика в кишнях“.¹⁸ Перед цим протестом О. Турянського проти воєнного пекла „бліднуть усі найстрашніші картини Барбюса, Ані Віванті, Андреева і др.“, – одноставно визнавали критики.¹⁹

Нарешті, ще про одну критичну оцінку. Зокрема, про твердження Гавриїла Костельника про атеїстичне підґрунтя повісті-поєми О. Турянського *Поза межами болю*. „Нині атеїзм промовляє категорично – „das ist schon abgemacht“ – і намагається сотворити свою загальну опінію в суспільстві, – писав згаданий критик у статті *Павло Тичина (з сучасної української лірики)*.- Кожний поет нині шукає перш усього свого „символу віри“.

Шукають, сумніваються, тратять Бога. Але треба пам'ятати про се поетам: скільки хто Бога стратить, стільки душі стратить, а скільки душі, стільки поезії, стільки й людської природності. Це історична і психологічна істина (розрядка в тексті – Я. М.).

Чи ж не дивно, чи ж не неприродно, коли в Турянського *Поза межами болю* (що дійсно написане з талантом) не знаходите ані згадки про мотиви другого світу, яку підніс би (заступав) бодай один з того нещасного гуртка жовнірів, що ведуть між собою передсмертні розмови. Причём, так люди не вмирають!“²⁰

Чи справедливе таке категоричне твердження щодо твору О. Турянського *Поза межами болю*? Гадаю, принаймні дискусійний момент у цій тезі таки наявний. Адже перемога „божанського в людським дусі“ – квінтесенція повісті-поєми О. Турянського. Так, на „шлях смерті письменник вивів сімох воїнів, представників різних національностей. У кожного свій характер, своя доля, але в цій страшній безодні об'єднує їх, таких різних, не лише прагнення вижити, але й почуття любові, взаємодопомоги: „Ось тут між нами, – говорить один з них (Ніколич), – заступлені австрійські народи, котрі так себе ненавидять і воюють. А проте ми, їх сини, почувает-

¹⁸ О. Турянський:...с. 80.

¹⁹ Р. Плен: Цит. праця. с.XVI. З-поміж останніх досліджень про цей твір О. Турянського варто насамперед відзначити студію З. Гузара *Книга болю Осипа Турянського (грані поетики)*. „Українське літературознавство“, вип. 59, Львів, 1994, с. 30-39.

²⁰ Г. Костельник *Ламання душі*. Львів, 1923, с. 41.

мо себе тут, наче брати. Ми вже здійснили ідеал братньої прихильності і любові“ (розрядка моя – Я. М.).²¹ Згадаймо, відомий євангельський мотив: „Бог є любов, і хто перебуває в любові, той перебуває в Бозі, і Бог перебуває в ньому“ (Послання Йована, 4, 16). Залишалося шестеро жовнірів у гірській безодні через те, що не міг далі йти їх сліпий товариш Штранцінгер. Ще один вражаючий епізод твору – промовисте свідчення перемоги людського духу над інстинктом вижити будь-якою ціною. Люди, свідомість яких затьмарена голодом, холодом, стражданнями, відкидають пропозицію Сабо вдатися до канібальства. „Ніколич устроїв палицю в кусник тіла товариша, відкинув його далеко від вогню і залебедів тремтячим голосом:

– Хай згину, а людського тіла не буду їсти, й ніхто з вас не їстиме (...). Збогом вони стали відчувати вчинок Ніколича, як освободження з якогось несамовито важкого гніту“.²² У душах цих нещасних жертв жорстокої війни попри все пекло мук, через яке вони проходять, живе ідея людяності й добра. „Навіть у найдикішій людині (у повісті – це Сабо – Я. М.) автор добачує проблески іскри божої“ – відзначав Р. Пленк.²³

Герої О. Турянського не раз у тяжкі хвилини розпуки дорікають Богові за ту бездонну глибіню горя, що випала на їх долю: „Де тебе шукати небесна сило? Чи в опарах людської крові? Чи в димі світового пожару? Чому так байдуже глядиш? Чому проклято мовчиш? (...)

Та Бог, замерзлий цвинтар природи й навіть сама смерть – усе оглухло й онімело“.²⁴ Однак є в *Поза межами болю* й інші мотиви. Люди самі несуть відповідальність за те, що з ними коїться, це їх злочин, злочин людей, що слухали темних сил. „Навіщо ми, люди, вбивали людей? Хто смів вести нас на різню брата? Чому ми слухали волі темних сил?“²⁵ Є зворушливі картини Великодня, є надія на спасенну силу молитви. „А може, єсть на небі іще... в воздуху... на землі які маленькі, ангельські ества, що мають яку-небудь цілющу силу? Може, ці маленькі ангели могли би врятувати нас? Може.. ах! Сину, мій сину маленький! Молися, сину, молися за батька“, – благав Оглядівський.²⁶ Чи не ця віра, „огненна любов до життя“, „до його вищих духовних цінностей“ допомогла вижити в пеклі війни саме Оглядівському, найслабшому фізично серед усіх семи товаришів?

²¹ О. Турянський: *Поза... с. 74.*

²² Там само, с. 98.

²³ Р. Плен: Цит. праця, с. XI.

²⁴ О. Турянський: *Поза межами болю*. Київ, 1989, с. 74.

²⁵ Там само, с. 94.

²⁶ Там само, с. 65.

РЕЗИМЕ

Песничка оставина Ивана Франка из периода Првог светског рата додатно осветљава уметнички и психолошки лик песника пред крај његовог живота. Анализом ове поезије долази се до закључка да је она у великој мери зависила од виталности и психо-физичке конституције уметникове личности. Већини стихова И. Франка из тог касног периода његовог живота недостаје таленат. Болест И. Франка (која је достигла врхунац 1908. године) утицала је на естетску вредност његових дела. Основна идеја његових стихова из ратног периода јесте осуда свих ратних страха, уз разоткривање пљачке коју су руске трупе починиле у Галицији. Песник је сањао да ће Украјина досегнути „највише двери у животу државе“.

Осип Туријански у својој причи/песми *Преко йраїа бола*, која је по мишљењу критике једно од најбољих дела европске књижевности са тематиком Првог светског рата, упућује антиратну поруку и позив на братско уједињење целог света. У тој песми Осип Туријански са изузетном уметничком сугестивношћу приказује победу „божанског у човеку“. Ту можемо видети тежњу човека ка вишим духовним вредностима које надилазе и саму смрт. Окосницу тога дела представљају животни изазови аутора који је учествовао у трагичном „путу смрти“ преко албанских планина у зиму 1915.

SUMMARY

The poetic heritage of Ivan Franko of the First World War period is a valuable complement in getting a vision of the artistic and psychological phenomenon of the poet in his old age. The investigation of this poetry testifies to its significant dependence on a vital foundation and psychological physical structure of the author's individuality. Most of I. Franko's verses of the late period of his life seem to lack talent. I. Franko illness (the strongest explosion of which was in 1908) influenced the aesthetic value of his works. The basic pathos of his verses of the war period is on condemnation of all the war horrors, unmasking of the robbery, which the Russian troops had committed in Halychyna. The poet dreamed that Ukraine would get to "the high gates of the state life".

The story/poem *Beyond the Edge of the Pain* by Osyp Turians'kyj, which is, to the critique opinion, one of the best works in all European literature ABOUT THE First World War, also has an anti-war tendency, a call to the fraternal unity of the word. A victory of "the divine in a man's spirit" is shown with a special magnificent artistic power in the

poem of Osyp Turians'kyj. Here you see a man's aspiration for higher spiritual values, which overcome the death. Hard life trials of the author, a participant of the tragic campaign by "the way of death" through the Albanian mountains in the winter of 1915, form the basis of the writing.